

Upplysningen

Av Margareta Melén

Margareta Melén undervisar i medie- och informationskunnighet (MIK) och är litteraturforskare med inriktning mot fransk kultur- och litteraturhistoria. Hon är dessutom verksam som kulturskribent och översättare. 2010 utkom hon med en presentation och översättning av en fransk brevklassiker under titeln "Passion i Förnuftets århundrade : en brevväxling från den sena upplysningstidens Paris".

"Upplysning är människans utträde ur hennes självförvållade omyndighet. Omyndighet är oförmågan att göra bruk av sitt förstånd utan någon annans ledning." Så formulerade den tyske filosofen Immanuel Kant (1724-1804) sin berömda definition av begreppet upplysning i en liten skrift från 1784, då upplysningsseklet var på väg mot sitt slut. Men långt tidigare hade hans skotske kollega David Hume (1711-1776) slagit fast att "Förnuftet är, och bör vara, känslornas slav", vilket förmodligen är en sannare beskrivning av upplysningsmänniskans egen upplevelse av den motsägelsefulla tid hon levde i än Kants framhävande av förstånd och förnuft. I själva verket är förnuft och känsla ett konstlat motsatspar. Båda skulle under århundradets lopp drivas till sina ytterligheter och båda hade en given plats i den djupgående förändringsprocess som var upplysningsfilosofins strävan.

David Hume 1711-1776

Upplysningen är en europeisk kulturrörelse som kulminerade under andra hälften av 1700-talet och som ofta förknippas med en grupp franska intellektuella, de s.k. upplysningsfilosoferna, vars demokratiska och individualistiska ideal skulle inspirera revolutionens män och kvinnor. I det kungliga enväldets Frankrike utvecklades upplysningen till en veritabel kamprörelse riktad mot statens och kyrkans maktfullkomlighet. Det var inte för ingenting som **Voltaire*** (1694-1778) levde större delen av sitt liv i exil, **Rousseau** (1712-1778) under många år tvingades föra ett kringflackande liv, **Diderot** (1713-1784) publicerade mycket litet under sin livstid och d'Alembert (1717-1783) övergav arbetet med uppslagsverket den stora Encyklopedien i samband med att myndigheterna lade hinder i vägen för utgivningen. Det var dessa filosofer och deras meningsfränder som lanserade begreppet upplysning i betydelsen kunskaps- och opinionsspridning i stor skala och gav upphov till en litteratur vars vitalitet, kritiska udd och lättillgängliga samtalsprosa spred sig som en löpeld över en stor del av det övriga Europa.

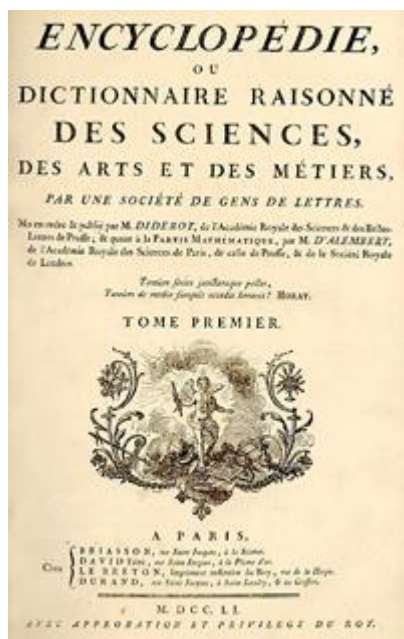

Voltaire 1694-1778

Men man behöver bara gå till just Voltaire, som inte bara är den franska utan också den europeiska upplysningens centralgestalt, för att upptäcka de många rottrådar och förgreningar i tid och rum som var upplysningsrörelsens förutsättning. Hans uppgörelse med religiösa dogmer och den rådande ordningen hade börjat i hemlandet, men det var under sin knappt tre år långa exil i England som han finslipade sina vapen genom att närmare bekanta sig med Newtons fundamentala iakttagelser av universums lagbundenhet och Lockes filosofi som förespråkade religiös tolerans och förebådade den politiska liberalismen. Rent litterärt tog han nästan motvilligt intryck av den "barbariska" skönheten i Shakespeares dramer samtidigt som han

inspirerades av kontakten med samtida engelska författare som Pope, Gay, Swift, Young och andra. Men framför allt imponerades han av den relativt sett stora politiska och religiösa friheten i England. Alla dessa intryck förvandlades till politiskt sprängstoff när de 1734 publicerades i rapportboken *Filosofiska brev* som följaktligen dömdes att brännas av bödeln i hemlandet. Voltaire var tidens stora stjärna som kulturförmedlare och opinionsbildare. Om det senare vittnar inte minst hans engagemang i olika

upprörande rättsfall som gjorde honom till Europas samvete och banade vägen för en humanare rättsuppfattning och en modern känslighet. Med honom förvandlades filosofen till en journalist och folkbildare som talade och skrev, om ännu inte för den breda massan, så väl för det bildningstörstande och ekonomiskt expanderande borgerskapet.

Den stora Encyclopedien utkom 1751-1780

Att kunskap är makt och därför nödvändig att organisera hade redan den engelske 1600-talstänkaren Francis Bacon konstaterat. Det var detta som Diderot och hans medarbetarstab, de s.k. encyklopedisterna, till vilka kärntruppen av upplysningsfilosoferna hörde, tog fasta på när de gav sig i kast med att förverkliga 1700-talets största populärvetenskapliga verk, den stora Encyklopedien, som utgavs under åren 1751-80 och kom att tjäna som upplysningsrörelsens inofficiella programskrift.

Ambitionen var inte bara att sprida kunskap och införa ett sunt vetenskapligt tänkande utan att också ge praktisk information om arbetsmetoder, verktyg och maskiner inom hantverk och industri. Vid ungefär samma tid i England skapade den store engelske konversatören och lexikografen **Samuel Johnson** (1709-1784), mera känd som Dr Johnson, ett annat stort kulturdokument med

sin berömda engelska ordbok där han strävade efter att ge sakkunnig information om ordens rätta uttal och användning.

De franska encyklopedisterna hämtade inte alla förebilder från andra sidan kanalen. Det fanns inhemska sådana och ett par av de viktigaste var fortfarande i livet när arbetet med Encyklopedien påbörjades. Med rätta hyllade man Bernard le Bouvier de Fontenelle (1657-1757) som en vördnadsvärd föregångare, för om något verk kan utpekas som det första populärvetenskapliga arbetet, så måste det vara Fontenelles *Samtal om världarnas mångfald* från 1686, där han på en elegant konverserande prosa som skulle bli stilbildande låter en intellektuellt nyfiken men i vetenskapliga frågor helt obehövad kvinna komma till insikt om jordens litenhet i universum. Bland de många efterföljarna fanns den svenske vetenskapsmannen Anders Celsius (1701-1744) som utgav ett *Bref om cometen* riktat till en "vetgirig fru". Denna dialogform, som var starkt påverkad av den franska salongs-kulturen, skulle drivas till mästare av Diderot i romanen *Rameaus brorson* (1762, tryckt i Goethes tyska översättning 1805) och framför allt i den djärva filosofiska essän *d'Alemberts dröm* (1769, tryckt 1830) där han med konsthistorikern Teddy Brunius ord presterar en konversationsdramatik som hör till "det förnämsta bland mängden av samtidsskildringar av upplysningens salongs-kultur". Salongerna präglade inte bara tidens litteratur utan utgjorde också den sociala basen för upplysningsfilosofernas opinionsbildning. Salongsvärdinnorna eller salonnières, som de kallas i den nutida historieskrivningen (de fungerade inte som värdinnor i traditionell bemärkelse utan som samtalsledare och samordnare), var direkt engagerade i Voltaires kamp för oskyldigt dömda liksom i utgivningen och spridningen av filosofernas förgripliga skrifter. Dit hörde århundradets bok *Om lagarnas anda* från 1748 där författaren **Charles-Louis de Secondat de Montesquieu** (1689-1755) lanserar sin berömda klimatlära och med England som förebild den maktfördelningsprincip som skulle få ett så djupgående inflytande på statsformen i många länder, bl.a. i Sverige och USA.

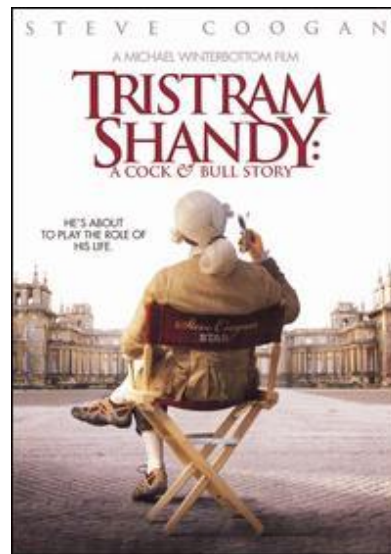

Montesquieu 1689-1755

"Människan är född fri, och överallt är hon slagen i bojor." Med den meningen som många fransmän utan vidare kan recitera i sömnen, öppnar Rousseau sin statslära *Om samhällsfördraget* från 1762 som fullföljer och radikaliserar Montesquieus tankegångar. Men upplysningspropagandan bedrevs inte enbart i den stora Encyklopedien, hemliga litterära nyhetsbrev som den tyskfödde Friedrich Melchior Grimms *Correspondance littéraire* (1753-1790), filosofiska dialoger och politiska traktat utan också i den egentliga skönlitteraturen. Ur förnuftets tilltro till människans egen förmåga att forma och förbättra sina livsvillkor växte det fram en hänförelse över tidigare oanade möjligheter till förändring och omvändelse. Människan såg på sin nästa med nya ögon.

Barn fick ett större värde och förhållandet man-kvinna, individ-samhälle skärskådades ur alla tänkbara vinklar i den borgerliga och sentimentalt realistiska romanen, 1700-talets stora litterära nyhet.

Terrängen hade förberetts av de båda engelska journalisterna Addison och Steele vars borgerligt moraliserande tidskrifter *The Tatler* och *The Spectator* fick många efterföljare i det övriga Europa som t.ex. den franske författaren 'Marivaux' (1688-1763) *Le Spectateur français* och svensken Olof von Dalins (1708-1763) *Then swänska Argus*. Även här var alltså England den dominerande nationen med namn som Richardson (1689-1761), Fielding (1707-1754), Smollett (1721-1771), Goldsmith (1730-1774) och Sterne (1713-1768). Den sistnämnde intar en särställning med *Välborne herr Tristram Shandy* (1759-1767), ett nio band långt lustmord på den

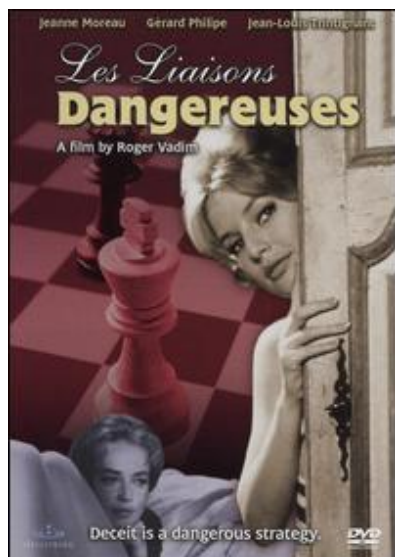
Filmatisering av Tristram Shandy 2005

episkt framåtskridande romanen. Verket är onekligen originellt och förbluffande modernt med sin bekymmerslösa brist på handling, kronologisk ordning och moraliskt syfte. Författaren är också en mästare i att uppehålla sina läsare med en nästan tvångsmässig pratsamhet (något som i hög grad tilltalade hans samtida läsare i detta konversationens och sällskaplighetens sekel framför andra), typografiska tricks och de mest malplacerade utvecklingar och avbrott, som skulle ge Diderot impulsen till de inflätade sidoberättelserna i hans sista roman *Jakob fatalisten och hans husbonde* (1773, tryckt i tysk översättning 1792 och första gången på franska 1796). *Tristram Shandy* är ett i högsta grad levande och fortfarande omdiskuterat verk. Det har även blivit föremål för en uppmärksammas filmatisering. Det var Sterne som myntade begreppet sentimentalitet som vi idag associerar med överdriven känslsamhet men som hos honom tempereras av en dubbelbottnad ironi.

Viktiga franska banbrytare var Lesage (1668-1747), Marivaux och Prévost (1697-1763). Den senare, som i likhet med Voltaire och Montesquieu tillbringade en längre tid i England, gjorde en viktig insats genom att översätta alla Richardsons romaner till franska.

Men tio år före Richardsons idag svårsmälta brevroman *Pamela* hade Prévost själv skapat en klassiker med den lilla romanen *Manon Lescaut* (1731), en realistisk skildring av outsläckt erotisk passion, som fick ett utomordentligt stort inflytande på romankonstens utveckling. Medan den kvinnliga huvudpersonen har berikat det litterära typgalleriet med den älskande demimonden, blev hennes renhjärtade kavaljer anfader till sådana romanhjältar som Rousseaus Saint-Preux i *Julie eller Den nya Héloïse* (1761) och Goethes (1749-1832) Werther i *Den unge Werthers lidanden* (1774).

Från Prévost går det en linje över Richardson och Rousseau till Choderlos de Laclos (1741-1803) tekniskt mästerliga och psykologiskt raffinerade brevroman *Farliga*

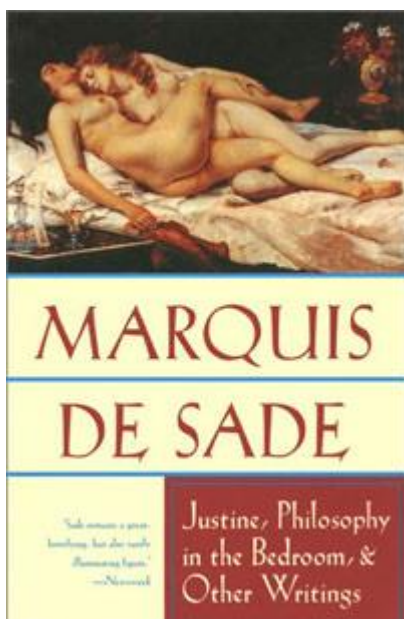

Farliga förbindelser har filmats ett flertal gånger. Här med Jeanne Moreau 1959

förbindelser (1782) som inte överraskande ligger till grund för ett flertal dramatiseringar och filmatiseringar. Det nya hos Laclos var inte bara genidraget att låta breven ingå i själva intrigen utan det förändrade stämningsläget i den sentimentalitetens högborg som brevromanen dittills utgjort: hos Laclos har känslsamheten omvandlats till en lika farlig som utstuderad lek med känslor och drifter. Ändå finns det hos Laclos åtminstone rester av det moraliska uppsåt och den pedagogiska anda som genomsyrar upplysningsseklet i och med att hans roman mynnar ut i ett fördömande av aristokratins lättsinniga och lastbara leverne. Hos

bondsonen **Restif de la Bretonne** (1734-1806), som i likhet med Richardson blev författare efter att först ha verkat som boktryckare, möter vi ett betydligt

bredare spektrum av miljöer. Den brutala uppriktigheten i hans erotiskt kryddade och socialt engagerade sedeskildringar gav honom tillnamnen "Rännstens Rousseau" och "Pigornas Voltaire". Med **Marquis de Sade** (1740-1814), vars idéhistoriska betydelse kanske är större än den litterära, och hans ohöljda skildringar av sexuella utsvävningar och perversioner, når den erotiska och filosofiska pessimismen ett slags slutstation.

Marquis de Sades erotiskt-filosofiska verk kommer ständigt ut i nya upplagor

Hans uppror mot samhällets konventioner och institutioner är totalt och upplysningens ljusa förlitan på människans inneboende godhet har här förbytts i sin absoluta motsats.

"För mig upphör den upplysta världen vid Pyrenéerna, denna barriär som de nya filosoferna aldrig lyckats forcera", skrev **Gustaf Philip Creutz** (1731-1785), franskskolad rokokopoet, varm upplysningsvän och motvillig svensk envoyé i Madrid i början av 1760-talet, till en god vän i Paris, där Creutz själv till sin stora lättnad snart nog skulle hamna.

En barriär bakom barriären i Spanien utgjorde inkvisitionen, katolska kyrkans övervakningsorgan. Visserligen hade den spanska pikareskromanen länge ett dominerande grepp över romanens utveckling i England och Frankrike, men i övrigt låg landets

intellektuella och litterära liv mer eller mindre i träda efter 1500- och 1600-talens guldålder. Möjligen lättades Creutz' vistelse i Madrid upp av mötet med den franske äventyraren och mångsysslaren **Pierre Augustin Caron de Beaumarchais** (1732-1799), som många år senare skulle använda minnena från Spanien i sina båda komedier med den populära Figaro-figuren, vars slagfärdiga angrepp på adelns privilegier och

maktmissbruk entusiasmerade 1780-talets franska teaterpublik på ett för överheten oroväckande sätt och har kommit att betraktas som ett slags upptakt till den revolution som väntade runt hörnet.

Det i små och stora stater uppsplittrade Italien var mera mottagligt. Här framträdde redan under 1700-talets första hälft Giambattista Vico (1668-1744), historiefilosofins grundläggare och den förste att lyfta fram ungdomstiden som mänsklighetens mest inspirerade och skapande tidsålder. Om Vico framstår som en övergångsgestalt mellan renässans och upplysning, så var Cezare Beccaria (1738-1794) från Milano en utpräglad upplysningsfilosof som tillsammans med meningsfränder grundade tidskriften *Il caffè* för att sprida och väcka debatt kring upplysningens idéer. Men hans europeiska berömmelse vilar uteslutande på den lilla boken *Om brott och straff* som utgavs anonymt 1764, snabbt översattes till de flesta europeiska språk och vars betydelse för framväxten av ett modernt rättsmedvetande knappast kan överskattas. Delar av boken publicerades i den stora franska Encyklopedien som var under utgivning.

I de tyska staterna utvecklades upplysningen delvis som en uppgörelse med det starka franska inflytandet. **Gotthold Ephraim Lessing** (1729-1781) tjänstgjorde i början av sin bana som Voltaires sekreterare men hamnade snart i konflikt med sin temperamentsfulle arbetsgivare. Kanske har denna bakgrund färgat av sig något på Lessings skoningslösa kritik av Corneilles och framför allt av Voltaires teater till förmån för det antika dramat och för Shakespeare. Det hindrar inte att hans kritik i dess betonande av inre logik och psykologisk sanning framför rummets och tidens enhet är utomordentligt fruktbar och framsynt. Lessing gav den tyska teatern en välbehövlig vitamininjektion och fångade tidens ungdom med den samhällskritiska tragedin *Emilia Galotti* (1772), som var en konstnärlig vidareutveckling av Voltaires tendensdramer och som Goethe placerade på den unge Werthers skrivbord. Liksom Voltaire var Lessing en oförtröttlig förkämpe för tolerans och medmänsklighet och med titelfiguren i det stora idédramat *Nathan den vise* från 1779 har han skapat en av upplysningens ädlaste representanter.

Den mångkunskap och pedagogiska anda som genomsyrar Lessings verk återfinns hos Danmark-Norges **Ludvig Holberg** (1684-1754), den nordiska litteraturens upplysningsman framför andra. Hans utlandsresor och förmåga att ta till sig och dela med sig av nya intryck och idéer gjorde honom till en kulturförmedlare av voltaireska dimensioner. Som lustspelsförfattare lyckas Holberg på ett lysande sätt förena Molières komedischema med en stark dansk lokalfärg och en fläkt av den psykologiska realism som var under utveckling i den nya borgerliga romanen. Mitt i den burleska komiken vittnar *Jeppe på berget* från 1723 om jäsningen under ytan i dåtidens samhälle, ungefär som de bisarra människotyper som befolkar

Ludvig Holberg 1684-1754

Bellmans *Fredmans epistlar* (tr. 1790) bär med sig den sociala realitet ur vilken de vuxit fram.

Sverige saknar en dominerande och alleuropeisk upplysningsgestalt, och under senare år har det till och med uttryckts tvivel på den svenska upplysningens existens. Om man med upplysning menar en samlad rörelse är det egentligen bara Frankrike som kommer i fråga. I övriga Europa handlar det snarare om en mer eller mindre utbredd känsla av att vara med om att forma en ny tidsanda. 1759 publicerade Linnélärjungen Peter Forsskål (1732-1763) sin avhandling *Tankar om Borgerliga friheten* som bidrog till Sveriges och världens första tryckfrihetsförordning 1766, vilken emellertid begränsades avsevärt efter Gustav III:s statsvälvning 1772. Den stridbare **Thomas Thorild** (1759-1808), vars diktning genomsyras av en lidelsefull revoltstämning, tog upp Forsskåls fallna mantel med skrivelsen *Om det allmänna förståndets frihet* (1786, tr. 1792), där han pläderar för en oinskränkt tryckfrihet. Thorild invecklades i skarpa och långvariga litterära fejder med två andra tunga namn i svensk upplysning, **Johan Henrik Kellgren** (1751-1795) och **Carl Gustaf af Leopold** (1756-1829). Den förstnämnde bildade 1787 tillsammans med ämbetsmannen och filosofen Nils von Rosenstein (1752-1824) sällskapet *Pro sensu communi* för att i upplysningens anda bekämpa tidens många ockulta förkunnare som "guldmakare, Swedenborgianer, Mesmerianer, Somnambulister, Andars framkallare, Skattsökare, Nummerpuncterare, universaldroppmakare etc. etc. etc.". Förnuftstrons sekel var nämligen också i hög grad övertrons sekel, såväl i Sverige som i övriga Europa.

Sina tankar om den upplysta människan och det upplysta samhället ventilerade Rosenstein i *Försök till afhandling om upplysningen* (1793). Det var också Rosenstein som skrev företalet till *Skaldeförsök*, den första och postumt publicerade samlingsutgåvan av **Anna Maria Lenngrens** (1754-1817) diktning. Även hon var starkt upplysningsorienterad i sina kvicka, bitska och borgerligt vardagsnära texter, där hon ofta, dock inte utan en viss kluvenhet, uppehåller sig vid kvinnans roll och rättigheter.

Hedvig Charlotta Nordenflycht
Målning av Ulrika Pasch

Då är hennes äldre kollega **Hedvig Charlotta Nordenflycht** (1718-1763) både tydligare och radikalare. Medveten om sin egen förmåga och om att upplysningen, Rousseau till trots, rymmer en gynnsam inställning till kvinnan, tvekar hon inte att ta plats bland tidens framstegsmän och inte heller att ta kontakt med dem (Fontenelle, Holberg, Albrecht von Haller) och när så krävs polemisera med dem. Katalogdikten *Fruentimrets försvar* (1762) är en indignerad reaktion på Rousseaus fientliga attityd till kvinnor och skapande. Själv skapade Nordenflycht högklassig reflexionspoesi och centrallrik samtidigt som hon med skaldekollegorna Creutz och **Gustaf Fredrik Gyllenborg** (1731-1808) vid sin sida drev en litterär tankeverkstad och Sveriges enda upplysningssalong som med Gyllenborgs nostalgiska ord "tilldrog henne bekantskaper ur alla

stånd, af alla älskare af vitterhet, af allt folk af smak och sann lärdom” och ”gåfvo ett exempel åt litteratörer, som aldrig lär efterföljas”.

Med sin utvecklingsoptimism och kamp för mänskliga fri- och rättigheter är upplysningen kanske den historiska epok som vi nutidsmänniskor har lättast att känna igen oss i. Men från och med 1900-talets sista decennier har kritiken mot upplysningens framstegstanke vuxit sig allt starkare i den offentliga debatten, framför allt som den framstår hos upplysningsfilosofen och revolutionsmannen Jean Antoine Nicolas Caritat de Condorcet (1743-1794) som i sitt huvudverk *Människosläktets andliga förkovran* (1795) hävdade att mänskligheten med hjälp av förnuftet och det exakta vetandet skulle uppnå en allt större perfektion på alla områden, inklusive moralens. Många av Condorcets trosvisna förutsägelser har motbevisats av det barbariska 1900-talet med två världskrig och den moderna utvecklingens katastrofala tillkortakommanden. Men som den finländske filosofen Georg Henrik von Wright påpekar i *Myten om framsteget* (1993) är övergivandet av tron på framsteg som en historisk nödvändighet inte detsamma som ”att överge arbetet för framsteg som en uppgift”. Därför kan man säga att upplysningsprojektet lever vidare.

**Författare som är angivna med rödbrun färg har utförligare presentationer i Alex Författarlexikon.*

*Artikeln publicerad 2009-06-23
Alex Författarlexikon
(www.alex.se)*

*© Forflex AB och
artikelförfattaren*